

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

КУЛІКОВ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 94:061.2(477)“1870/1917”

**ПІДПРИЄМСТВА Й СУСПІЛЬСТВО В ЗАВОДСЬКИХ І
ШАХТАРСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ДОНБАСУ ТА ПРИДНІПРОВ'Я В
1870–1917 РР.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Дніпро – 2021

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
КАЛІНІЧЕНКО Володимир Вікторович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, завідувач кафедри історії
України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
член-кореспондент НАНУ
ЯКУБОВА Лариса Дмитрівна,
Інститут історії України НАНУ,
завідувач відділу
історії України 20–30-х рр. ХХ ст.;

доктор історичних наук, професор
ШАНДРА Ірина Олександрівна,
Харківська державна академія культури,
професор кафедри історії, музеєзнавства
та пам'яткознавства;

доктор історичних наук, професор
ШЛЯХОВ Олексій Борисович,
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
професор кафедри східноєвропейської історії.

Захист відбудеться 22 грудня 2021 р. об 11:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України за адресою: 49010, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72, ауд. 512.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49010, м. Дніпро, вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий 19 листопада 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

О. В. Бойко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Заводські та шахтарські поселення поєднували капітал і працю в тих місцях, де потрібно було витоплювати метал або видобувати корисні копалини. Такі місця стали одним із символів індустріального капіталізму, утілили його здатність підпорядковувати колосальні природні й людські ресурси.

У пропонованому дослідженні заводські та шахтарські поселення розглянуті як намагання містотвірних підприємств забезпечити себе стабільною й лояльною робочою силою. Воно зосереджене на механізмах, які роботодавці застосовували, щоб завоювати лояльність працівників, і аналізує, наскільки їм це вдалося; вивчені також вияви нелояльності робітників, з'ясовані їхні причини. Відносини між підприємствами й суспільством розглянуті в контексті взаємовідносин основних зацікавлених сторін, як-от власників підприємств, найманих управителів, робітників, центральної та місцевої влади, незалежних від містотвірного підприємства спільнот, місцевої аграрної еліти та ін. Загальним макроісторичним фоном у такому разі є процеси індустріалізації, а також соціальної та економічної модернізації.

Робітничі поселення зазвичай виникали при підприємствах, розташованих далеко від великих населених пунктів, але максимально близько до мінеральних ресурсів. Потреба розміщувати робітників у пішохідній доступності від заводу або шахти ставила перед компаніями завдання – будувати помешкання для працівників. Так виникли Горлівка при копальнях Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості (далі – Південноросійське товариство), Юзівка при заводі та копальнях Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізобного й рейкового виробництв (далі – Новоросійське товариство), поселення при Дніпровському заводі Південноросійського Дніпровського металургійного товариства (далі – Дніпровське товариство) і сотні інших робітничих поселень Донбасу та Придніпров'я. Горлівка, Юзівка й поселення при Дніпровському заводі – основні приклади в цьому дослідженні, але їхня історія розглянута в контексті й порівнянні з іншими робітничими поселеннями регіону.

Дослідження сфокусоване на Донбасі та Придніпров'ї, які у другій половині XIX ст. утворили потужний промисловий регіон. Усього за кілька десятиріч цей, до того периферійний навіть за російськими мірками регіон перетворився на один із головних промислових центрів Європи. На початку XX ст. Донбас і Придніпров'я виробляли більшість металу й вугілля Російської імперії, тобто забезпечили економічну модернізацію імперії базовою сировиною. Регіон і сам став центром модернізації: тут застосовували новітні промислові технології, побудували найщільнішу в імперії мережу

залізничного транспорту, поширювали найновіші форми бізнесових організацій.

У сучасній науковій літературі наявні дві суперечливі тенденції: зображати заводські та шахтарські поселення або як місця тотального гноблення їхніх жителів містотвірними підприємствами, або як місця великодушної турботи промисловців про своїх робітників. Це дослідження – спроба відійти від романтизованого образу соціальної гармонії між підприємствами та їхніми працівниками або демонізованого образу тотальної експлуатації й несвободи. Воно показує заводські та шахтарські поселення як простори різноманітних, часто суперечливих інтересів і різних уявлень про життя спільнот, а також нерівні владні відносини. Містотвірне підприємство в робітничих поселеннях мало багато ролей: воно було роботодавцем, постачальником житла та інших соціальних сервісів, організатором дозвілля тощо. Це спричиняло й багатовимірний характер взаємовідносин між підприємством та місцевими спільнотами.

З 2014 р. у зв'язку з початком військового конфлікту на Донбасі розвитку набула тенденція говорити про цей регіон як про девіантний. Представники академічних кіл і широка громадськість шукають історичні коріння конфлікту, що спричиняє гіпертрофовану увагу до проблем і криз. У таких умовах особливо важливо вивчити зазначений регіон, спираючись на принцип історизму, тобто підхід, що передбачає дослідження явищ з урахуванням ознак, притаманних його часу й місцю події.

Мета дослідження – відтворити історію заводських і шахтарських поселень на території Донбасу та Придніпров'я під час імперської індустріалізації в контексті відносин містотвірних підприємств, місцевих спільнот та інших зацікавлених сторін. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких основних наукових **завдань**:

- проаналізувати стан наукового розроблення проблеми, визначити дискусійні моменти, виявити джерела для її поглибленого вивчення, визначити релевантні теорії та дослідницькі методи;
- простежити життєвий цикл заводських і шахтарських поселень: їхнє народження, розвиток соціальної інфраструктури, динаміку відносин містотвірного підприємства зі спільнотами поселень;
- визначити способи, за допомогою яких містотвірні компанії встановлювали корпоративну гегемонію, і опір цим намаганням з боку робітників та інших зацікавлених сторін, з'ясувати, як адміністрації містотвірних підприємств вписувалися в наявну в регіоні та імперії систему владних відносин;
- визначити внутрішню структуру та взаємодію основних зацікавлених сторін, пов'язаних із заводськими та шахтарськими поселеннями, –

- власників бізнесу, найманих управителів, робітників, регіональної влади, а також місцевих аграрних спільнот;
- дати соціальний портрет заводських і шахтарських поселень, що охоплює їхні демографічні особливості, професійний склад, етнічну та мовну структуру населення, а також дослідити процеси утворення поселенських спільнот;
 - визначити способи, за допомогою яких підприємства намагалися завоювати лояльність своїх працівників; встановити причини, що спонукали містотвірні підприємства витрачати кошти на ті чи ті об'єкти соціальної інфраструктури; з'ясувати, який сегмент мешканців робітничих поселень мав найбільшу користь від соціальних проектів і чому;
 - встановити способи, за допомогою яких робітники висловлювали незадоволення умовами праці та життя й за допомогою яких вони тиснули на підприємства, щоб ті поліпшили умови; дослідити, як реагували на вияви нелояльності містотвірні підприємства та держава і як це впливало на розвиток насильства під час трудових конфліктів;
 - описати умови праці й побут жителів заводських і шахтарських поселень, що включає розподіл часу між працею та дозвіллям, умови праці й житлово-побутові умови, харчування та розваги; порівняти умови праці та життя мешканців робітничих поселень із тими умовами, які пропонували навколишні міста та села.

Об'єкт дослідження – історія заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я впродовж 1870–1914 рр. Заводське або шахтарське поселення розуміємо як поселення, територія якого перебувала у власності або довгостроковій оренді містотвірного підприємства, де не було органів місцевого самоврядування, а управління здійснювала адміністрація містотвірного підприємства, і де частка робітників містотвірного підприємства та їхніх сімей становила не менш ніж 33 % від усіх його мешканців. **Предмет** – сукупність економічних, правових, владних, культурних та емоційних відносин між основними зацікавленими сторонами в робітничих поселеннях.

Територіальні межі дослідження – Донбас та Придніпров'я, які становили більшу частину промислового району, що його сучасники називали Південним гірничопромисловим районом, або просто Півднем Росії. Наприкінці ХІХ ст. цей регіон став основною металургійною та вугільною базою Російської імперії.

Адміністративно дослідження сфокусоване на Бахмутському, Слов'яносербському та Катеринославському повітах Катеринославської губернії, що були місцями високої концентрації заводських і шахтарських

поселень. Робітничі поселення Донбасу та Придніпров'я досліджуємо на тлі загальноімперських і глобальних історичних процесів.

Хронологічні межі охоплюють часовий відтинок між 1870 та 1917 рр.: від створення перших заводських і шахтарських поселень приватними або публічними компаніями до зупинення діяльності більшості підприємств унаслідок політичної та економічної кризи й початку масової націоналізації містотвірних підприємств більшовиками.

Методами дослідження є низка загальнонаукових та спеціально-історичних методів. *Наративний метод* використаний, щоб описати досліджувані приклади, історичні події й загальний історичний контекст. Щоб пояснити логіку подій і мотивів історичних акторів, використаний *причинно-наслідковий аналіз*. *Порівняльний аналіз* застосований для варіативних порівнянь вибраних прикладів, їхнього порівняння із загальним регіональним контекстом, а також порівняння процесів у фокусному регіоні з національним і глобальним контекстом. *Метод типологізації*, який використовують, щоб розбити сукупність об'єктів або явищ на якісно визначені типи з огляду на властиві їм загальні істотні ознаки, застосований у визначенні об'єкта дослідження (тип поселень), основних досліджуваних прикладів та аналізі соціальної структури робітничих поселень. Дослідження ґрунтується на *системному підході*, що впливає з розуміння системи (об'єкта вивчення) як сукупності взаємопов'язаних елементів.

Робота ґрунтується на принципі сполучення методу вивчення окремих прикладів (case study) з макросоціоекономічним аналізом процесів у регіоні та країні загалом. Макроаналіз здійснений переважно на основі опублікованих масових статистичних і наративних джерел. Мікроаналіз здійснений на широкому масиві опублікованих і неопублікованих джерел, основу якого становить комплекс діловодної документації містотвірних підприємств. Цей аналіз уможливив проникнення «всередину» підприємства, допоміг відновити мотиви й логіку дій основних зацікавлених сторін.

Дослідження ґрунтується на аналізі трьох прикладів, розглянутих у регіональному контексті. Донбаські приклади представлені Юзівкою, яку заснувало 1869 р. Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізоробного та рейкового виробництв, і Горлівкою, яку заснувало Південноросійське кам'яновугільне товариство 1868/1869 р. Придніпров'я представлене заводським поселенням при Дніпровському заводі, яке заснувало 1887 р. Південноросійське Дніпровське металургійне товариство. Усі три підприємства деякий час були найбільші в Російській імперії у своїй галузі.

Наукова новизна отриманих результатів дисертації полягає в тому, що автор уперше:

- здійснив комплексний аналіз історії заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я, сполучивши метод вивчення окремих прикладів (case study) з макросоціоекономічним аналізом процесів у регіоні;
- показав процес виникнення й розвитку робітничих поселень, порівнявши Юзівку, Горлівку та поселення при Дніпровському заводі;
- узагальнив підходи до термінології й визначив типові риси заводських та шахтарських поселень;
- дослідив з огляду на зацікавлені сторони, їхні внутрішньо- та міжгрупові конфлікти взаємини між підприємством і суспільством заводських та шахтарських поселень;
- простежив вияви асиметрії інтересів власників бізнесу та найманих управителів, показав, як розв'язували такі проблеми власники підприємств;
- розглянув з погляду дифузності влади й багатовимірності владних відносин, а також з урахуванням культурних і символічних чинників влади відносини між містотвірними підприємствами й залежними від них спільнотами;
- з огляду на концепції мотивування до праці проаналізував способи завоювання лояльності робітників;
- визначив основні демографічні характеристики населення робітничих поселень; розв'язав парадокс одночасних соціальної конвергенції та фрагментації;
- сполучивши концепцію «виходу»/«голосу» Альберта Гіршмана та теорію повсякденного спротиву, вивчив вияви нелояльності робітників;
- здійснив мікроаналіз прикладів історій заводських та шахтарських поселень, завдяки якому зміг проникнути «всередину» трудових конфліктів і відновити логіку їхнього розвитку, мотиви тих чи тих дій робітників, з одного боку, і підприємців та представників адміністрації підприємства, з другого;
- здійснив порівняльний аналіз умов життя в заводських та шахтарських поселеннях з умовами життя в сусідніх містах та селах;

Результати пропонованого дослідження сприяють поглибленню наших знань про природу промислових мономіст загалом, надають нову інформацію для ліпшого розуміння влади й опору, лояльності та авторитарності в індустріальних спільнотах. Дослідження також пояснює історичну роль і вплив заводських та шахтарських поселень на формування й розвиток індустріального суспільства.

Результати дослідження поглиблюють наші знання про еволюцію відносин між бізнесом, найманими управителями й робітництвом Донбасу та Придніпров'я впродовж індустріалізації. Воно сприяє кращому розумінню проблеми «принципал-агент», а також складнішому та критичнішому осмисленню розвитку взаємовідносин між державою, бізнесом і працею. Дослідження виходить за межі традиційного розуміння мотивів реалізації бізнесом соціальних програм у категоріях благодійності, приділяючи увагу джерелам корпоративної соціальної відповідальності.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що його результати можуть бути використані в розробленні рекомендацій щодо індустріальної культурної спадщини в колишніх і сучасних українських промислових мономістах.

Багато міст сучасної Східної України, що почали своє життя як заводські та шахтарські поселення наприкінці XIX ст., досі тісно пов'язані з промисловим виробництвом. Сьогодні чимало з них зазнають деіндустріалізації й супутніх соціальних, економічних та політичних проблем, деякі ці міста зараз перебувають у центрі воєнного конфлікту. Важливість того періоду, коли ці міста були робітничими поселеннями, виявляється не тільки в тому, що промисловість досі має там визначальне економічне значення, а й у ландшафтах та архітектурній композиції. Першим кроком до виходу з кризи має бути розуміння того, як ці міста розвивалися і як вони перетворилися на те, чим є сьогодні. Дослідження також уносить вклад у складніше та критичніше розуміння одного з найстаріших промислових регіонів сьогоденних України та Східної Європи.

Матеріали дисертації апробовано на низці міжнародних наукових конференцій, семінарів і публічних виступів: на 17-му міжнародному конгресі Європейської асоціації бізнесових істориків 23–25 вересня 2013 р. в Уппсалі, Швеція; на Світовій конференції бізнесових істориків 16–17 березня 2014 р. у Франкфурті-на-Майні, Німеччина; на міжнародному дослідницькому семінарі «Міграція та зміни ландшафту» 23–24 травня 2014 р. в Мюнхені, Німеччина; на Міжнародному симпозиумі «Переговори про кордони: порівняння досвіду Канади, Європи та України» в Альбертському університеті 16–17 жовтня 2014 р. в Едмонтоні, Канада; на Міжнародному семінарі «Мобільності в Чорноморському регіоні» в Новому Європейському коледжі 20–21 травня 2016 р. в Бухаресті, Румунія; на 21-му міжнародному конгресі Європейської асоціації бізнесових істориків 24–26 серпня 2016 р. у Бергені, Норвегія; на публічній дискусії «Корпоративні міста в Росії: минуле та сьогодення» 5 жовтня 2017 р. у Центрі В. Вілсона у Вашингтоні, округ Колумбія; на 21-му Міжнародному конгресі Європейської асоціації бізнесових істориків 24–26 серпня 2017 р. у Відні, Австрія; на дослідницькому семінарі в Українському

католицькому університеті 20 листопада 2017 р. у Львові; на конференції «Самосуд, штрейкбрехерство та антиробітниче насильство у 1890–1930-ті роки. Порівняльна та транснаціональна перспектива» 23–24 жовтня 2018 р. в Оксфордському університеті, Оксфорд, Велика Британія.

У прилюдних виступах порушені такі аспекти досліджуваної проблеми: особливості становлення системи соціального захисту в заводських та шахтарських поселеннях; зміни природних і соціальних ландшафтів на Донбасі, спричинені індустріалізацією; дилема єднання та фрагментації робітничих спільнот; трудові конфлікти та заходи підприємств з придушення робітничого руху; продуктивність праці та промислова концентрація на Донбасі в порівняльному європейському контексті; історична роль заводських і шахтарських поселень.

Текст дисертації обговорено на засіданнях кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Публікації. Теоретичні узагальнення і фактичний матеріал, які містяться в дисертації, викладені в опублікованих автором 40 наукових працях що включає індивідуальну монографію, 1 колективну монографію (автор розділу), 14 наукових статей у наукових фахових виданнях України, 3 статтях у закордонних наукових періодичних виданнях, що входять до наукометричних баз Scopus/WoS, 2 наукових працях, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації в зарубіжних спеціалізованих виданнях, 5 наукових працях, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації, 13 наукових працях, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Дисертацію виконано відповідно до науково-дослідної теми кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVII – XX ст.). Історія Слобожанщини». Номер державної реєстрації – 0112U04753, шифр IST_6.

Структура дисертації. Структура дисертації ґрунтується на проблемному принципі. Дисертаційна робота складається зі вступу, 6 розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та 2 додатків. Обсяг загального тексту дисертації складає 472 стор., з них основного тексту 358 стор. (15,4 д. а). Робота ілюстрована 17 таблицями та 4 рисунками. Список використаних джерел містить 872 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено об'єкт і предмет дослідження, мету та завдання, методологічні засади, хронологічні рамки, географічні межі роботи, обґрунтовано її структуру, розкрито наукову

новизну, практичне значення отриманих результатів, вказано форми їх апробації, публікації положень дослідження.

Перший розділ «Історіографія, джерела та методологія дослідження» складається з чотирьох підрозділів, у яких розкрито історіографію проблеми, джерельну базу, використану методологію та методи.

У підрозділі 1.1. «Заводські та шахтарські поселення як концептуальна рамка» пояснюється, що у пропонованому дослідженні центральний сюжет – це відносини між підприємствами та робітничими спільнотами в містах, що їх ці підприємства заснували й розвивали, а отже, концепція корпоративного міста (company town) видається найрелевантнішою. Однак поселення, використані як основні дослідницькі приклади, не мали статусу міст, тому сучасники найчастіше визначали їх як «поселення» при заводах або копальнях; з огляду на це в тексті ми використовуємо конвенційний термін «заводські та шахтарські поселення». Зі стилістичних міркувань уживаємо також терміни «промислове поселення» й «робітниче поселення», які в нашому дослідженні тотожні поняттю «заводське/шахтарське поселення» й загалом відповідають концепту «company towns».

Заводські та шахтарські поселення виникали в різних обставинах, однак, зрештою, мали стабільно забезпечувати містотвірні підприємства робочою силою. В індустріальну епоху важливу роль відігравав географічний чинник. Промисловий переворот, виникнення великих підприємств і початок індустріалізації спричинили масштабні проєкти освоєння природних ресурсів. Поклади корисних копалин часто знаходили в необжитих місцевостях, а розроблення копалень було трудомісткою справою й потребувало великої кількості робочих рук, тому поставала нагальна потреба створити робітничі поселення в пішохідній доступності до місць виробництва.

У підрозділі 1.2 «Історіографія проблеми» показується, що за останні 150 років сформувався великий комплекс історіографічних праць, що прямо або опосередковано поглиблюють наші знання про історію заводських і шахтарських поселень. Різні аспекти історії містотвірних підприємств, робітничих поселень та їхніх мешканців вивчали економісти, історики праці, історики міст, краєзнавці та ін. У підрозділі проаналізовано розвідки регіонального й загальноімперського масштабу, а також продемонстровано процес накопичення історіографії на прикладі історії Юзівки, Кам'янського та Горлівки.

Більшості публікацій про промисловість і робітництво Півдня Росії, опублікованим в імперський період, притаманна описовість: їхні автори намагалися зафіксувати враження від побаченого і, спираючись на факти, пропонували деякі поліпшення в організації промислових підприємств та умов

життя і праці робітників¹. Аналітична компонента цих розвідок слабка, однак вони містять багатий емпіричний матеріал, що часто ґрунтувався на тривалих особистих спостереженнях життя робітничих спільнот. Спираючись на такий матеріал, автори імперської доби доходили певних висновків, але лише зрідка порівнювали й узагальнювали результати багатьох досліджень. Спеціальних робіт, присвячених специфіці заводських та шахтарських поселень порівняно з публічними містами в імперську добу, не було, але деякі автори приділяли увагу цьому питанню в текстах про розвиток інфраструктури промислових поселень та умови життя їхніх мешканців.

У 1930-ті рр. виник новий напрям вивчення історії робітничих міст, що втілював підхід «історія знизу». Він був пов'язаний із масштабним проектом «Історія фабрик і заводів», автори якого мали на меті опублікувати історію великих промислових підприємств. У межах проекту радянські історики провели широку кампанію зі збирання матеріалів, зокрема записали інтерв'ю з революційними активістами й колишніми робітниками, однак опублікували лише невелику частину своїх досліджень. Уже в перших публікаціях 1920–1930 рр. стала помітна риса, типова для всіх пізніших робіт радянських істориків промисловості та праці: погляд на відносини підприємств та робітничих спільнот в аспекті класової боротьби, сфокусований на історії робітничого й революційного руху².

Водночас у другій половині 1950-х рр., відповідно до загальної тенденції писати історію промислових поселень як історію «наростання робітничого руху», з'явилися ґрунтовні дослідження з історії промисловості й робітництва. Вони не були позбавлені ідеологічних і політичних аспектів, але принаймні намагалися максимально залучати всі приступні джерела, розглядати історичні явища в їхній багатогранності й суперечливості³.

Крім ідеологічної несвободи, кілька інших факторів ускладнювали роботу радянських істориків промисловості та праці. Архівні колекції поза межами СРСР для них були закриті, а доступ до напрацювань західних колег украй обмежений. Тим часом у західній історіографії в 1950-ті рр. на тлі економічних успіхів СРСР розгорнулася широка дискусія про природу

¹ Богуцкий Э. Ф. Положение горнорабочих в Донецком бассейне: статистическо-экономический этюд. *Юридический вестник*. 1890. Т. 6. № 11; Покровский П. А. Как живет донецкий шахтер (по анкетным данным). *Русское богатство*. 1913. № 12; Рысс П. Я. Углекопы. *Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены*. 1905. № 3; Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. Т. 1. История горной и горнозаводской промышленности юга России со времени возникновения до восьмидесятих годов прошлого века. Харьков, 1915 та ін.

² Зак Л. М., Зимина С. С. А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов: Сборник документов и материалов в помощь работающим над историей фабрик и заводов. Москва, 1959. С. 31.

³ Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. Москва, 1955; Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке. Ленинград, 1963; Прийменко А. И. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма. Киев-Донецк, 1977 та ін.

російської імперської економічної модернізації⁴. Дослідники сперечалися про рушійні сили модернізації, роль імпорту технологій і капіталів, а також розглядали питання взаємин промисловців, промислових підприємств і суспільства.

Теоретична плюралізація історичних досліджень, що тривала у Східній Європі з кінця 1980-х рр., спричинила виникнення нових сюжетів у робітничій і бізнесовій історіях, зокрема соціокультурного виміру трудових відносин, історії повсякдення. З методологічного погляду дослідники відмовилися абсолютизувати макроісторичний підхід на основі аналізу масових статистичних джерел, завдяки чому з'явилися якісні мікроісторичні дослідження, які в контексті вивчення окремих підприємств показують еволюцію трудових відносин у Російській імперії.

Праці, присвячені Донбасу та Придніпров'ю впродовж імперської модернізації, стали тематично різноманітніші. Дослідники звернулися до таких тем, як історія демографії регіону, соціальний склад населення, історія окремих спільнот тощо, однак домінантним сюжетом усе-таки залишається історія промислового розвитку⁵.

Історія Горлівки, Кам'янського, Донецька (Юзівки) як найбільших промислових поселень Півдня Росії, а згодом великих урбаністичних центрів, привертала увагу дослідників від самого їхнього заснування. Після 1917 р. історію Юзівки/Сталіна/Донецька як найбільшого міста й адміністративного центру Донбасу описано в низці узагальнювальних краєзнавчих праць⁶.

З кінця 1970-х рр. до історії Юзівки звернулися іноземні дослідники. Британські науковці, зацікавлені історією валлійського підприємництва за кордоном, опублікували кілька оглядових робіт про Новоросійське товариство, його засновника Дж. Юза та Юзівку. З-поміж низки публікацій англійською вирізняється двотомник Т. Фрідгута – найфундаментальніше на сьогодні дослідження Юзівки⁷.

⁴ McKay J. P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913*. Chicago, 1970; McCaffray S. P. *The Politics of Industrialization in Tsarist Russia: The Association of Southern Coal and Steel Producers, 1874–1914*. DeKalb, IL, 1996.

⁵ Kuromiya H. *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s*. Cambridge, 1998; Михненко А. М. *Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст.* Донецьк, 2003; Якубова Л. Д. *Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення*. Київ, 2014; Молчанов В. Б. *Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.)*. Київ, 2015; Верменич Я. В. *Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір*. Київ, 2015.

⁶ Гонимов И. А. *Старая Юзовка: 1869–1905*. Сталино, 1955; Стёпкин В. П., Гергель В. И. *Полная история Донецка*. Донецк, 2008; Жаров А. А., Степкин В. П. *Старая Юзовка*. Донецк, 2014 та ін.

⁷ Friedgut T. *Iuzovka and Revolution, Vol. 1: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924*. Princeton, 1994; Friedgut T. *Iuzovka and Revolution, Vol. 2: Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924*. Princeton, 1994.

Перші праці з історії Дніпровського заводу та його робітничого поселення написали сучасники, яких цікавили причини успіху підприємства. Упродовж 1917–1991 рр. історики та краєзнавці опублікували багато довідково-краєзнавчих видань, путівників, фотоальбомів, що пропонували узагальнювальний нарис Дніпродзержинська й мали описовий характер. Після 1991 р. історію поселення при Дніпровському заводі та с. Кам'янське досліджували співробітники Музею історії Дніпродзержинська, які опублікували низку статей і популярних праць, а також краєзнавці О. Слоневський і М. Чабан⁸.

Про Горлівку спеціальних праць в імперську добу не було, однак історію поселення й історію містотвірного підприємства стисло окреслено у збірнику «По Катерининській залізниці». Крім того, горлівські матеріали лягли в основу низки статей санітарного лікаря І. Ляценка про умови життя населення й санітарний стан поселення⁹.

У 1960-ті рр. про місто вийшло кілька популярних оглядових книжок, у яких серед інших сюжетів стисло проаналізовано імперський період його історії. Усім текстам про Горлівку, написаним за радянських часів, притаманна описовість та увага переважно на історії робітничого руху, партійних організацій і Горлівському збройному повстанні. У 2001 р. краєзнавець П. Жеребецький опублікував книжку про Горлівку, яка містить багатий емпіричний матеріал, але бідний науковий апарат¹⁰.

У підсумках до підрозділу зауважується, що в історіографії найбільш розробленими темами можна визнати історію промислового розвитку, соціальний склад робітництва, динаміку робітничого руху, еволюцію трудового законодавства, умови праці та життя населення. Менш досліджені натомість системи управління підприємств, мотивація та стимулювання праці. Науковці досі схильні розглядати соціальні видатки підприємств у категоріях благодійності (щедрості) або експлуатації (жадібності), часто ігноруючи фундаментальні процеси становлення модерного промислового підприємства й перетворення промислового патерналізму на систему соціального забезпечення робітників як стратегії підприємств із забезпечення робочої сили.

У підрозділі 1.3. «Джерельна база» проаналізовані джерела дисертації. Показано, що в розпорядженні дослідника історії відносин між

⁸ Чабан М. П. Мандрівки старим Кам'янським. Документальне видання. Дніпропетровськ, 2004; Слоневський А. Ю. Игнатий Ясюкович. Имя в истории. Днепропетровск, 2009.

⁹ Лященко И. И. К вопросу о жилищах рабочих на горнопромышленных предприятиях Донецкого бассейна. *Общественный врач*. 1911. № 9; Лященко И. И. Жилищный вопрос на горнопромышленных предприятиях Донецкого бассейна и данные обследования жилищ рабочих Общества южно-русской каменноугольной промышленности. *Труды Южно-Русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе 26 марта – 4 апреля 1911 г. Т. 2: Доклады*. Екатеринослав, 1911 та ін.

¹⁰ Жеребецкий П. И. Горловка. Научно-публицистические очерки. Донецк, 2001.

підприємствами та громадами робітничих поселень колосальний масив письмових, етнографічно-польових (фонетичних), візуальних і речових джерел. Частина цих джерел опубліковано в імперську добу й пізніше як збірники документів і матеріалів; неопубліковані документи зберігаються в центральних, регіональних і відомчих музеях. Заводські та шахтарські поселення були предметом зацікавленості й безпосередньої участі російського уряду, російських або іноземних фірм і місцевих спільнот, тому неопубліковані документи географічно розпорошені між архівними та музейними установами в Брюсселі, Кардіффі, Києві, Лондоні, Москві, Парижі, Санкт-Петербурзі, а також багатьох східноукраїнських містах.

Писемні джерела – основу дисертаційного дослідження – поділено на групи діловодних, статистичних, періодичних, наративних, нормативно-правових і публіцистично-літературних матеріалів.

До наративних джерел належать подорожні нотатки, мемуари, листування та інші матеріали особового походження. Свідчення сучасників, які подавали картину життя в заводських та шахтарських поселеннях з власного досвіду, істотно доповнюють інші типи письмових джерел.

Трудове законодавство й закони, що регулювали підприємницьку діяльність (нормативно-правові матеріали), пояснюють нормативно-правовий контекст, у якому розвивалися відносини між підприємствами й суспільством. До кінця імперського періоду в Російській імперії не виникла особлива система торгово-промислового права, а були лише окремі закони, розпорошені по різних частинах загального Зведення законів.

Драматична зміна ландшафту, карколомні економічні й соціальні процеси, що відбувалися на Донбасі, притягували увагу письменників та публіцистів (публіцистичні джерела). Ті, хто шукав матеріал для сюжетів про становлення великої промисловості, іноземне підприємництво та важку працю трударів, їхали в донецькі заводські й шахтарські поселення. Оскільки публіцисти формували громадську думку й породжували потяг до певних суспільних змін, їхні тексти – важливе джерело, яке дає змогу зрозуміти актуальні суспільні проблеми, пов'язані з робітничими поселеннями. Серед багатьох письменників і публіцистів, які писали про заводські та шахтарські поселення, особливу популярність здобули В. Вересаєв, О. Купрін, К. Паустовський, О. Серафимович, С. Черкасенко.

Етнографічно-польові та усні джерела допомагають реконструювати колективні сліди і фрагменти пам'яті, залишені історичними подіями у свідомості мешканців заводських та шахтарських поселень. Фольклорні та усноісторичні матеріали містять інформацію як про самі події минулого, так і про те, як ці події відбиті в суспільній свідомості.

Візуальні матеріали, по-перше, дають змогу дослідникам краще презентувати описувані об'єкти; по-друге, аналіз того, як сучасники створювали й використовували фотографії, може допомогти зрозуміти особливості взаємин між основними акторами в робітничих поселеннях.

Важливим джерелом з історії розвитку техніки й виробництва містотвірних підприємств, а також умов праці та побуту їхніх робітників є речові джерела. Центральні, регіональні й локальні музеї різних форм власності зберігають тисячі артефактів, як-от зразки продукції, яку виробляли підприємства, робочий одяг та інструменти, трудові книжки, жетони робітників, купони для отоварення в корпоративних крамницях і багато іншого. Ці артефакти дають змогу ліпше показати умови життя та праці жителів робітничих поселень. Важливим джерелом стають також сучасні антропогенні ландшафти й міський пейзаж, критичне вивчення яких допомагає зрозуміти логіку розвитку заводських і шахтарських поселень.

У підрозділі 1.4. «Методологія та методи дослідження» перелічено та обґрунтовано методологію та методи, застосовані в дисертаційній роботі. Дослідження зачіпає предметні поля економічної й соціальної історії, історичної урбаністики, демографії, конфліктології тощо. Воно методологічно спирається на низку теорій і концепцій, поширених в економічній історії, історії праці, соціології, історичній антропології, політичних науках. Ці концепції й теоретичні підходи стали як інструментами для аналізу конкретних джерел, так і мали ширше значення для формулювання дослідницьких запитань. У роботі використано концепції влади, лояльності й повсякденного спротиву, зацікавлених сторін, теорію агентства, концепцію управлінської революції, теорію мотивації праці, модернізаційну теорію.

Другий розділ «Підприємства та їхні робітничі поселення» розкриває передумови виникнення заводських і шахтарських поселень, подає загальний нарис історії містотвірних підприємств та заснованих ними робітничих поселень.

У підрозділі 2.1. «Передумови виникнення заводських і шахтарських поселень» з'ясовується, що заводські та шахтарські поселення виникли через потребу забезпечити робочою силою промислові підприємства, розташовані поблизу природних ресурсів й поза межами наявних урбаністичних центрів. Хоча поблизу більшості гірничих і гірничозаводських підприємств були села, керівники компаній вирішували будувати власні робітничі поселення, щоб розмістити робітників якомога ближче до виробничих приміщень і контролювати працівників.

Побудова робітничих поселень давала змогу підприємствам поселити трудових мігрантів поблизу підприємств, але не розв'язувала проблеми сезонності робочої сили. Більшість робітників промислових підприємств

рухалася між промисловим підприємством і селом, а також між різними промисловими поселеннями. Попри всі зусилля промисловців, проблема сезонності та високої плинності робочої сили так і не була подолана й турбувала підприємців до кінця імперського періоду.

У підрозділі 2.2. «Новоросійське товариство і Юзівка» показується, що виникнення й розвиток Юзівки були нерозривно пов'язані з Новоросійським товариством, яке побудувало робітниче поселення навколо металургійного заводу й вугільних шахт. Підприємство стало результатом поєднання приватнопідприємницької ініціативи й бажань російського уряду розвинути металургійне виробництво на місцевих покладах руди та вугілля.

Уже на початку ХХ ст. Юзівка стала одним із регіональних адміністративно-бізнесових центрів: кілька промислових підприємств відкрили в ній свої представництва, також тут були офіси деяких органів державної влади. Перетворення на адміністративний (обласний) центр у радянський час гарантувало даліше урізноманітнення життя міста, хоча, безумовно, численні поселення, що входили до складу Донецька, були сильно пов'язані з відповідними шахтами або іншими підприємствами.

У підрозділі 2.3. «Південноросійське кам'яновугільне товариство й Горлівка» простежується заснування 1872 р. Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості та його подальша історія. До кінця імперської доби Товариство володіло більшістю промислових підприємств Горлівки, її територією, а отже, контролювало поселення. Робітниче поселення, що згодом отримало назву «Горлівка», виникло наприкінці 1860-х рр. на землях, які належали мешканцям села Залізне. Крім містотвірного підприємства Південноросійського товариства, наприкінці ХІХ ст. в Горлівці виникла низка інших підприємств: кілька парових млинів, алебастровий, цегельний і цементний заводи.

У підрозділі 2.4. «Дніпровське товариство й поселення при Дніпровському заводі» з'ясовується, що Дніпровський завод був розташований поблизу трьох досить великих населених пунктів. Підприємство могло б розмістити своїх робітників у цих селах, однак компанія вирішила інвестувати кошти в будівництво власного заводського поселення й усієї супутньої комунальної та соціальної інфраструктури. Завод і його робітниче поселення були побудовані на правому березі Дніпра на двох різнорівневих місцях поблизу Кам'янського.

Розвиток поселення при Дніпровському заводі стримували дефіцит території й наявність поряд із підприємством великого села, у якому проживала більшість робітників підприємства. Натомість на порівняно невеликій території робітничого поселення Дніпровське товариство створило

майже зразкові умови проживання з, імовірно, найрозвиненішою соціальною інфраструктурою серед заводських та шахтарських поселень.

У третьому розділі «Зацікавлені сторони та професійні спільноти» встановлено основні зацікавлені сторони, які визначали розвиток робітничих поселень, а також досліджено історію становлення представницьких та професійних організації промисловців і робітників. З'ясовано, що основними зацікавленими сторонами, утвореними навколо заводських і шахтарських поселень, були власники містотвірних компаній, наймані управителі, робітники та їхні сім'ї, інші жителі поселень, регіональна влада, а також сусідні аграрні спільноти. Кожна з цих груп, своєю чергою, не була гомогенна, і різні її учасники могли мати відмінні, інколи конфліктні інтереси.

У підрозділі 3.1. «Власники бізнесу» показується, що містотвірні підприємства здебільшого мали акціонерну форму власності, тобто їхній власник був розпорошений на багатьох акціонерів, які мешкали в Брюсселі, Лондоні, Парижі, Петербурзі та інших європейських містах. Особливістю металургійного й вугільного бізнесу на Півдні Росії було домінування в ньому іноземного капіталу та іноземних технологій, а також участь закордонних управлінців і працівників.

У підрозділі 3.2. «Управителі» з'ясовано, що власники наймали управителів, щоб керувати своїми заводами й копальнями разом із робітничими поселеннями. Вищій і середній керівний склад мав переважно гірничу або технічну освіту, нижчих управителів кооптували з робітників.

Власники не могли цілком контролювати підприємство, тому наймані управителі інколи чинили у власних інтересах, які різнилися з інтересами їхніх довіритель. Прагнучи подолати проблему асиметрії інтересів, власники встановлювали додатковий контроль над діями управителів і запровадили систему стимулювання, щоб максимально наблизити інтереси найманих управителів до власних. Стимули могли бути як заохочувальні, так і спонукальні – від преміальних виплат, пропорційних прибутку, до зниження зарплати та звільнення.

У підрозділі 3.3. «Робітники» з'ясовується, що робітники не становили згуртованої спільноти, тому інтереси кваліфікаційних, професійних і статевікових робітничих груп могли істотно різнитися. Наприклад, тимчасові (сезонні) робітники й постійні робітники мали неоднакові пріоритети щодо відношення оплати праці та умов проживання, а також по-різному виявляли нелояльність.

Протягом усього періоду з 1870 до 1914 р. робітництво підтримувало прямі або опосередковані зв'язки з селом й було високомобільне всередині регіону. На початку ХХ ст. у важкій промисловості сформувався прошарок постійних робітників, для яких промисловість була основним джерелом

доходу, але багато з них ще зберігали ментальні й опосередковані економічні зв'язки з селом. Висока плінність характеризує низьку якість робочої сили та низьку ефективність сформованої системи мотивації праці на підприємствах.

У підрозділі 3.4. «Державна влада, земства, поміщики, селяни» показується, що відносини підприємств і бізнесу були багатоаспектні. Держава ставала регулятором і споживачем, а подекуди й ініціатором заснування промислових підприємств. У відносини між підприємствами та їхніми робітниками держава втручалася зрідка, тільки в разі відкритих трудових конфліктів, які вона розцінювала як порушення громадського порядку й загрозу політичної стабільності.

Держава повільно регулювала трудові відносини, тому тільки під тиском робітничого руху уряд посилив регуляторну й контролювальну функції у трудових відносинах. У регіоні цю функцію виконували губернські з фабричних і гірничозаводських справ присутствія, гірнича й фабрична інспекція, а також поліцейські чиновники різного рангу.

Відносини між промисловцями й земствами протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. здебільшого були конфліктні. Сторони конфліктували через високий земський податок і намагання земств узяти під свій контроль корпоративні школи та лікарні.

Інтереси промислових підприємств і місцевих поміщиків та селян перетиналися переважно через території, фінансовий і людський капітал. Більшість поміщиків Донбасу та Придніпров'я вибирали стратегію рантьє, віддаючи промисловим корпораціям свої території в оренду. Однак були й такі, що самі ставали промисловцями й успішно вели бізнес. З селянами підприємства розвивали відносини через території з мінеральними покладами, а також через можливу роботу, яку заводи й копальні надавали місцевим селянам. Виникнення великих підприємств поблизу сіл також відкривало перед їхніми мешканцями можливість додаткових заробітків від оренди приміщень і дрібного підприємництва.

Підрозділ 3.5. «Представницькі та професійні організації» пояснює, що для взаємної допомоги й захисту своїх інтересів перед іншими зацікавленими сторонами як підприємці, так і робітники об'єднувалися у представницькі та професійні організації. Головною регіональною представницькою організацією промисловців був З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії. Організація узгоджувала індивідуальні інтереси підприємців регіону, подавала до уряду їхні колективні звернення та клопотання, збирала й аналізувала бізнесову інформацію, дотичну до важкої промисловості, розвивала соціально-культурну інфраструктуру робітничих поселень тощо.

Робітникам, на відміну від промисловців, уряд не дозволяв створювати представницькі організації. До 1905 р. легальними професійними

організаціями робітників були тільки робітничі артілі, споживчі товариства й товариства взаємодопомоги, тобто організації, обмежені лише виробничими, господарськими й матеріально-помічними функціями. Держава підозріло ставилася до будь-яких культурно-освітніх робітничих організацій, а також організацій, створених для захисту прав робітників, вбачаючи небезпеку їхньої політизації.

Четвертий розділ «Мешканці робітничих поселень» подає соціальний портрет заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я. Він описує демографічну структуру їхнього населення, професійний склад, етнічні та мовні особливості, а також пояснює суперечливі процеси соціальної конвергенції та фрагментації.

У підрозділі 4.1. «Чисельність населення» показується, що більшість робітничих поселень за чисельністю мешканців були невеликі. Кілька найбільших поселень можна порівняти з середніми містами, однак більшість із них подібна до середніх сіл. Такі невеликі поселення були соціально та культурно гомогенні. У заводських і шахтарських поселеннях проживало мало представників середнього класу, які могли б стати буфером між економічною елітою та робітництвом. Лише кілька найбільших поселень, як-от Юзівка, Кам'янське, Горлівка, Макіївка, Єнакієве, мали відносно складну соціальну структуру.

У підрозділі 4.2. «Статеві-віковий та шлюбний склад, професійна структура» роз'яснюється, що більшість у промислових поселеннях становили робітники містотвірних підприємств та їхні сім'ї, тому кадровий склад підприємств зумовлював соціальну структуру таких поселень. Порівняно з навколишніми містами та селами у промислових поселеннях було багато молодих і самотніх чоловіків та жінок, мало дітей і літніх людей. Гендерний і віковий дисбаланс промислових поселень варіювався в різних поселеннях залежно від економічного профілю, чисельності й «віку» поселення. Незбалансованість соціальної структури призводила до емоційного розладу та соціального напруження. Розподіл соціальних ролей за статтю й віком, притаманний сільській місцевості, у промислових поселеннях виявлений слабко, що спричиняло деяку дезорієнтованість у соціальній поведінці новоприбулих мешканців.

У підрозділі 4.3. «Етнічний і мовний склад населення» стверджується, що переважну більшість жителів заводських і шахтарських міст Донбасу та Придніпров'я становили трудові мігранти з Катеринославської та сусідніх з нею губерній. У частині цих губерній переважали етнічні українці, з іншої частини у промислові підприємства переселялися етнічні росіяни. Третім за значенням етносом були євреї, які здебільшого працювали в торговельних закладах, займалися ремеслами, інколи обіймали нижчі адміністративні

посади на містотвірних підприємствах. Місцеве населення ототожнювало євреїв з крамарями й шинкарями, а також з адміністрацією підприємств, тому в разі трудових конфліктів саме євреї часто ставали першим об'єктом невдоволення й агресії робітників.

Багато жителів заводських і шахтарських поселень були українськомовні, але російська мова домінувала як через велику кількість вихідців з російськомовних територій, так і через її офіційний статус і використання в освітніх та культурних закладах і державних інституціях. У поселеннях, заснованих при підприємствах, якими керували іноземці, набували поширення також іноземні мови, як-от французька, німецька або англійська. Частка іноземців у складі населення заводських та шахтарських поселень була мала. Однак як представники місцевих економічних еліт іноземці посідали важливе місце в ментальній картині сучасників, тому деякі джерела іноді подають образ промислових поселень як місць «іноземного засилля».

У підрозділі 4.4. «Парадокси соціальної конвергенції та фрагментації» роз'яснюється, що у джерелах наведені суперечливі дані щодо процесів соціальної конвергенції населення промислових міст. Деякі сучасники пропонують образ регіону як котла, у якому трудові мігранти різних етносів і культур перетоплюються в нову спільноту, об'єднану спільними соціально-економічними інтересами; інші звертають увагу на фрагментованість робітничих спільнот. Розбіжності у твердженнях щодо процесів соціальної конвергенції можна пояснити суперечливістю самих процесів – одночасних солідарності й ворожнечі, притаманних заводським і шахтарським поселенням. Заводські й шахтарські поселення імперської доби були географічно віддалені від адміністративних міст, населені мігрантами з різних регіонів Російської імперії, тобто людьми різних культур. Більшість жителів становили робітники в першому поколінні, носії здебільшого сільської культури, призвичаєні до монокультурних і моноетнічних спільнот. Вони не звикли жити в полікультурному, мультинаціональному, соціально неоднорідному суспільстві, тому часто вороже ставилися до носіїв інших культур. З другого боку, виробничі вимоги, труднощі побуту й потреба обстоювати перед містотвірним підприємством свої інтереси сприяли гуртуванню жителів.

Щоб досягти певної мети, жителі заводських і шахтарських поселень об'єднувалися в різні спільноти. Містотвірні підприємства й держава сприяли створенню виробничих товариств і товариств взаємодопомоги, а також (із деякими обмеженнями) культурно-просвітницьких товариств, але не сприяли виникненню громадських організацій, що виходили за межі господарської та культурної діяльності.

У п'ятому розділі «Завоювання лояльності працівників» вивчено матеріальні стимули, які містотвірні підприємства практикували, щоб завоювати лояльність працівників.

У підрозділі 5.1. «Зарплата та штрафи» показується, що заробітна плата була головним трудовим стимулом робітників і найефективнішим способом завоювати їхню лояльність. Щоб залучити та утримати робочі руки на вугільних і металургійних підприємствах, компанії пропонували вищі нормативи оплати праці, ніж стандартні розцінки в обробній промисловості й сільському господарстві. Протягом 1870–1914 рр. номінальна заробітна плата шахтарів і заводських робітників постійно зростала, тому адміністрації підприємств знижували розцінки оплати праці лише зрідка, адже це призводило до втрати кваліфікованих робітників.

Номінальна заробітна плата кваліфікованих металургів була серед найвищих у промисловості. Реальні заробітки шахтарів були помітно менші, ніж номінальна зарплата, через велику кількість простоїв, а отже, багато неоплачуваних днів, тому реальні зарплати вуглекопів могли наближатися до заробітків фабричних робітників.

Підприємства використовували диференціацію нормативів оплати праці як трудовий стимул: можливість перейти в краще оплачувану категорію мотивували робітників працювати інтенсивніше. Норми оплати робітників істотно варіювалися всередині професійних категорій, особливо у професіях, що потребували кваліфікованих робітників. Однак надто велика різниця створювала напруження і призводила до трудових конфліктів, тому перед підприємствами поставало непросте завдання – знайти баланс між економічним стимулюванням і соціальною стабільністю. Тип оплати праці (відрядна або поденна) і тривалість трудового контракту компанії також використовували як трудовий стимул.

Крім заохочення, підприємства широко застосовували й каральні способи стимулювання праці, як-от штрафи або переведення на менш оплачувану посаду. До середини 1880-х рр. промисловці визначали розмір штрафів довільно. Після 1886 р. штрафну систему на підприємствах впорядкували законодавчо: штрафи були позбавлені компенсаторної функції й мали стати лише дисциплінарним інструментом.

У підрозділі 5.2 «Соціальне страхування робітників» з'ясовується, що внаслідок високого рівня виробничого травматизму та втрати багатьма робітниками працездатності через травми і професійні захворювання соціальне страхування ставало інструментом завоювання лояльності. До 1903 р. робітники приватних і корпоративних промислових підприємств не мали обов'язкового соціального страхування на випадок втрати працездатності. Однак компанії часто укладали мирову угоду з потерпілими

працівниками, щоб не здобути репутацію соціально несправедливого підприємства. Така система відшкодування була суто благодійницька й забезпечувала відшкодування лише малій частині потерпілих. Частина компаній практикували страхування своїх працівників у страхових компаніях.

На початку ХХ ст. в Російській імперії була сформована система соціального страхування тимчасової втрати працездатності, страхування від нещасного випадку на виробництві та професійних захворювань, що спричинили втрату працездатності. Пенсійне (за віком) страхування промислових робітників не стало універсальним, охоплюючи мізерну частку робітників, а страхування з безробіття в Російській імперії не було.

У підрозділі 5.3. «Житло» пояснюється, що важливим способом завоювати лояльність працівників було корпоративне житло. Промисловці використовували корпоративне житло як трудовий стимул і форму соціального контролю мешканців робітничих поселень. Побудова корпоративного житла потребувала великих інвестицій, тому адміністраціям підприємства було непросто переконувати акціонерів поступитися частиною прибутків, щоб звести помешкання для робітників. Рішення інвестувати в корпоративне житло визначала сукупність чинників, зокрема альтернативні варіанти розселення робітників, наявність у компанії земельних ділянок для забудови, ситуація на ринку праці. Важливим чинником ставало й те, на який сегмент трудового ринку орієнтувалася компанія: неодружених робітників селили в казармах, а сімейним робітникам пропонували окремі помешкання.

У підрозділі 5.4. «Медична допомога» показується, що опосередкованим способом підвищити лояльність ставали медичне обслуговування та культурно-освітня й рекреаційна інфраструктура. Якісна медична допомога сприяла залученню кваліфікованих робітників і давала змогу швидше повернути захворілих і травмованих працівників на робоче місце, тобто загалом підвищувала продуктивність підприємства. Корпоративні лікарні завжди обслуговували членів родин робітників, часто до них зверталися також інші жителі заводського й шахтарського поселення, навіть якщо вони не працювали на містотвірному підприємстві. Компанії розглядали ці додаткові витрати як утілення корпоративної соціальної відповідальності та спосіб налагодити добрі відносини з навколишніми сільськими громадами. Додатковою причиною витрат на корпоративну медицину була профілактика епідемічних захворювань у робітничих поселеннях і боротьба з ними.

У підрозділі 5.5. «Культурно-освітня й рекреаційна інфраструктура» зазначається, що, попри рекомендаційний характер законодавчих положень, містотвірні підприємства охоче виділяли кошти на створення освітніх закладів у своїх робітничих поселеннях. Промисловці вважали освіту дієвим способом поліпшити моральність жителів заводських і шахтарських поселень. Багато

підприємств витрачали кошти також на будівництво й утримання культових споруд, закладів відпочинку, культурні та спортивні клуби. Представники адміністрації підприємств усвідомлювали, що розвиток рекреаційної інфраструктури сприяє залученню кращих робітників й підвищує людський капітал, однак, на відміну від інвестицій у нове обладнання, не дає моментального економічного ефекту. З огляду на це, багато підприємств в умовах дефіциту капіталу витрачали кошти на культурну й рекреаційну інфраструктуру за залишковим принципом. Розвинену інфраструктуру могли собі дозволити тільки великі компанії, середні та дрібні підприємства зазвичай вибирали простіші рішення.

У шостому розділі «Вияви нелояльності» вивчаються причини та форми протесту робітників.

У підрозділі 6.1. «*Форми протесту*» показується, що робітники практикували різні способи тиску на промисловців, щоб захистити свої права або поліпшити умови праці. Опортунізм і полишення роботи були пасивними формами протесту. Активні форми передбачали скарги, демонстрації, заворушення та страйки. Кожна з цих форм протесту мала переваги й недоліки. Вдаючись до пасивних форм опору, робітник не порушував закону (або це були адміністративні порушення), але ефективність таких заходів була низька. Страйки й демонстрації були найефективнішою формою боротьби за права робітників, але переважна більшість з них порушувала закон, тому їхні учасники часто ставали жертвами державного насильства. Вибір стратегії робітника – розірвати невігідні трудові відносини, подавати «голос» або залишатися лояльним до підприємства – залежав також від загальної ситуації на ринку праці й рівня професіоналізації робітників. Що більше робітник відривався від села, професіоналізувався, то більше він був схильний вдаватися до активних форм протесту.

Трудові конфлікти добре відбивали перехідний характер модернізаційних процесів трудових відносин. Для традиційних суспільств типові трудові конфлікти на емоційній основі, супроводжувані вибухами неконтрольованого насильства і спрямовані обстояти справедливості (як її розуміли ініціатори конфлікту), а не відновити законність. Модерні трудові конфлікти раціоналізовані, мають заздалегідь визначену мету, намагаються апелювати до встановлення законності у трудових відносинах.

У підрозділі 6.2. «*Страйковий рух*» показуються етапи розвитку робітничого руху. Конфлікти 1870–1880-х рр. мали чітко виражений традиційний характер: спонтанність, емоційність, бунтарство, насильство. Страйкарі апелювали до «хазяїна», просили відновити справедливості, а коли їхнє прохання не задовольняли, то ображалися й полишали підприємство або починали заворушення. Невдоволення набувало бунтарських форм, зокрема

погромів торговельних приміщень та адміністративних будівель. Іноді об'єктом агресії протестувальників ставало устаткування підприємства, але часто на заваді таких дій були робітники, які безпосередньо працювали в цьому цеху, адже обладнання забезпечувало їх роботою.

У другій половині 1890-х рр. погроми досі були поширеною формою протесту робітників, однак уже виникали організовані страйки зі сформульованими вимогами як ознака модернізації трудових конфліктів. Це стало можливим завдяки виникненню й розвитку трудового законодавства та формалізації трудових відносин. Ухвалення закону про норми робочого дня спричинило зрушення трудових конфліктів у правову площину. Хоча страйки залишалися незаконними, їхні учасники принаймні почали апелювати до встановлення законності у трудових відносинах.

З 1903 р. страйки на окремих підприємствах перетворюються на колективні. Зростає робітнича солідарність. Вона починалася з підтримки робітниками одного підприємства робітників, які страйкували на іншому підприємстві, і тоді страйк ставав загальним. Страйки перетворюються на постійний компонент трудових відносин.

У підрозділі 6.3. «Насильство» з'ясовується, що здебільшого до насильства призводили різке погіршення умов праці або незвично високий рівень смертельного виробничого травматизму, надто нахабні шахрайства з боку адміністрації, грубість управителів і чиновників тощо. Часто саме агресивні дії адміністрації підприємств і представників державної влади перетворювали мирний трудовий конфлікт у насильницький. Відмова адміністрації йти на поступки дратувала робітників, провокувала їхню агресію й перетворювала конфлікт на насильницьке протистояння.

Водночас промисловці, зацікавлені в безперервній роботі виробництва, прагнули шукати найефективніші методи подолання конфліктних ситуацій, що було непросто, адже не було профспілок, а дії фабричної й гірничої інспекції не завжди були результативні. Запобігати трудовим конфліктам і швидко розв'язувати їх було складно через заборону робітникам об'єднуватися в організації, щоб визначати вимоги й обстоювати свої права перед роботодавцями.

У підрозділі 6.4. «Політизація робітничого руху» показується, що наприкінці ХІХ ст. у робітничий рух втручаються політичні організації й партії. З 1903 р. цей рух швидко політизується, але, крім періоду революції 1905–1907 рр., більшість конфліктів між робітниками та їхніми роботодавцями мали економічний характер. Протестувальники вимагали підвищити заробітну плату або не знижувати її, гідно оплачувати понаднормові роботи, скоротити робочий день, запровадити соціальний захист, поліпшити охорону праці. Часто протести були спричинені грубістю,

шахрайством і насильством управителів щодо робітників. Відповідно, робітники вимагали від адміністрації підприємств дотримуватися законності й гідно ставитися до них.

Висновки містять підсумки та результати проведеного дослідження.

Заводські та шахтарські поселення Донбасу та Придніпров'я виникали в різний час і за різних умов, але логіка їхнього розвитку була тотожна. Ба більше, основні типові риси донбаських та придніпровських робітничих поселень були подібні до рис таких поселень в інших країнах світу. Ідеться про управління поселеннями з боку адміністрацій містотвірних підприємств, корпоративний контроль над промисловою та селітебними частинами поселень, корпоративний патерналізм, домінування однієї індустрії, підпорядкованість містобудівних планів і соціального розвитку поселень виробничим потребам тощо. У різних поселеннях окремі риси були виявлені по-різному. Однак усім заводським та шахтарським поселенням притаманна й виділяє їх з-поміж інших типів поселенських спільнот залежність більшої частини їхнього населення від містотвірного підприємства. Ступінь залежності був різний, але він охоплював усі аспекти життя – економічні, політичні, культурні, емоційні. Наявність низки спільних типових рис (за відмінності деталей) у заводських та шахтарських поселеннях у різних країнах дає змогу говорити про них як про глобальний історичний феномен, властивий суспільству на певній стадії його розвитку.

Заводські та шахтарські поселення відіграли важливу економічну роль у промисловій революції. Вони також стали важливими акторами соціальних змін як транзитна територія від сільського однорідного до міського гетерогенного суспільства. Такі поселення запровадили на своїй території доступ третього класу до модерної інфраструктури й започаткували програми соціального страхування, створивши суспільний лад на основі технократичних принципів та меритократичних еліт.

Заводські та шахтарські поселення – цікавий історичний феномен, який до того ж може розповісти багато що про суспільство. Оскільки корпорації мали величезну владу, вони могли прискорити певні соціальні процеси. Фактично вони діяли як величезні соціальні лабораторії, тому на їхньому прикладі можна добре простежити динаміку відносин між підприємствами та суспільством в умовах економічної та соціальної модернізації.

Історики в багатьох працях створили контроверсійний образ заводських і шахтарських поселень. З одного боку, маємо комплекс публікацій істориків робітничого класу та праці, які описували робітничі поселення переважно як місця тяжкої праці, виснаження природних і людських ресурсів, соціальних конфліктів та політичного гноблення. З другого боку, низка авторів пропонує романтизовано-гіперболізований образ і зображує творців мономіст як

пасіонаріїв, які принесли в регіон цивілізацію та добробут. Попри різні оцінки мотивів промисловців, сучасні дослідники загалом сходяться на тому, що невгамовна енергія бізнесових людей разом із колосальною працею робітників – мешканців заводських та шахтарських поселень перетворили територію між Дніпром та Доном, що колись була на периферії економічних інтересів, на один із головних індустріальних районів Європи.

Заводські та шахтарські поселення були місцями високої концентрації влади. Містотвірні підприємства прямо або опосередковано давали роботу більшості дорослих жителів заснованих цими підприємствами міст. Вони розвивали й підтримували громадський простір, ініціювали й фінансували більшість соціальних програм, володіли територією, на якій були розташовані робітничі поселення, а часто ще й помешканнями робітників. Містотвірні підприємства були також землевласниками робітничого поселення, тому мали додаткові можливості контролювати своїх працівників не тільки на території підприємства, а й за його межами. У багатьох робітничих поселеннях корпоративне житло було потужним джерелом влади роботодавця над своїм робітником. На відміну від міст та сіл, де діяли органи місцевого самоврядування, у робітничих поселеннях жодних органів самоуправління не було. Усіма справами поселення керувала адміністрація містотвірного підприємства або сформована нею організація. У робітничих поселеннях традиція громадського політичного інституту була слабка навіть за російськими стандартами.

Проте навіть у найбільш контрольованих робітничих поселеннях влада містотвірного підприємства не була абсолютна. Бажання промисловців експлуатувати робітників обмежували конкуренція на ринку праці та робітничий рух. Підприємства мали зважувати втрати від полишення підприємства незадоволеними робітниками або влаштованих ними акцій протесту зі своїм прагненням збільшити прибуток. Попри політичний та економічний контроль у робітничих поселеннях містотвірні підприємства мусили шукати компроміс з робітниками, представниками регіональної влади та іншими місцевими спільнотами.

Різні аспекти владних відносин у робітничих поселень засвідчують, що заводські та шахтарські міста не були «територією свободи», адже порівняно слабкий вплив державної влади компенсували влада й контроль корпорації. Водночас такі поселення не були місяцями «промислового феодалізму» з повним підкоренням робітників абсолютній владі корпорації. Містотвірне підприємство було основним, але не єдиним суб'єктом влади та пригноблення в робітничому поселенні. Як і в будь-якому іншому суспільстві, у спільноті заводських та шахтарських поселень було безліч владних відносин на різних рівнях.

Суспільства заводських та шахтарських поселень були місцями конфлікту різних груп інтересу. Крім конфлікту інтересів між промисловцями та робітниками, розвиток заводських і шахтарських поселень визначали конфлікти інтересів найманих управителів, різних державних інституцій, місцевих, незалежних від містотвірного підприємства представників середнього класу, регіональних економічних аграрних еліт тощо. Кожна з цих груп, своєю чергою, не була гомогенна, тому різні її учасники могли мати відмінні, інколи конфліктні інтереси. У правильному політичному середовищі конфлікти між і всередині цих груп створювали конкуренцію та плідну дискусію.

Хоча заводські та шахтарські поселення перебували під ексклюзивним контролем містотвірних підприємств, їхні жителі належали до неоднорідних груп. Поселеннями загалом управляли максимально наближено до бізнесових інтересів власників та виробничих потреб підприємств, але це передбачало поступки корпорації в периферійних інтересах.

Робітники не були бездіяльними реципієнтами соціальних ініціатив підприємств. Вони практикували різні способи тиску на промисловців, щоб захищати свої права або поліпшувати умови праці. Арсенал таких методів мав як пасивні форми опору, так і колективні форми протесту.

Між містотвірними підприємствами та спільнотами був соціальний договір: мешканці робітничих поселень відмовлялися від своїх суверенних прав на користь підприємства в обмін на забезпечення задовільних умов життя та праці. На практиці це означало, що містотвірні підприємства мали подбати про помешкання для робітників, заклади освіти та охорони здоров'я, лазні, асенізацію та інші інфраструктурні об'єкти. Видатки підприємств на соціальну інфраструктуру сильно різнилися й залежали від багатьох чинників. Серед найважливіших з-поміж таких чинників були виробничі успіхи та прибутки й, відповідно, можливість витратити кошти на соціальні програми; переважання коротко- або довгострокової стратегії розвитку; рівень дефіциту робочої сили та її мобільності в цьому регіоні.

Готовність управителів підприємств утілювати в життя певні соціальні ідеї також мала значення. Промисловці, управителі та чиновники загалом поділяли погляд на робітників як на людей малорозвинених, які потребують опіки. Домінантною соціальною ідеєю епохи була суміш соціального дарвінізму та патерналізму. Своє багатство промисловці пояснювали тим, що вони виявилися розумніші, спритніші та працелюбніші за тих, хто опинився внизу соціальної піраміди, тому вважали своє розкішне життя (на фоні умов життя більшості робітників) цілком справедливим. Водночас промисловці поділяли ідею, що багаті та успішні мають піклуватися про бідних та

неуспішних, а отже, робітники потребують догляду та керівництва для свого ж добробуту (як його розуміли їхні очільники).

Обидва підходи – і патерналістський, і соціал-дарвіністський – розглядали робітничий рух як неприродне та шкідливе явище, яке потрібно викоринювати. Цілком логічно, що промисловці часто відмовлялися вірити, що робітники «невдячні» й нелояльні, звинувачуючи в конфліктах різних підбурювачів – чи то євреїв, чи то соціалістів. Однак коли на початку ХХ ст. робітничий рух стає масовий, то промисловці мали усвідомити, що не всі робітники поділяють їхню максиму «що добре для компанії, то добре і для робітника». Водночас дедалі більше промисловців переконалися: соціальні програми в довгостроковій перспективі сприяють соціальній стабільності, а це, зрештою, добре і для бізнесу.

Соціальні погляди промисловців впливали на інтенсивність соціальних ініціатив містотвірних компаній, але витрати на соціальні програми пояснювали насамперед виробничими факторами – прагненням підвищити привабливість підприємства на ринку праці та сприяти підвищенню лояльності працівників. Важливим був також іміджевий фактор: компанія та її підприємства прагнули створювати позитивний, тобто соціально орієнтований образ серед своїх працівників і широкої громадськості.

Стратегія більшості містотвірних підприємств щодо завоювання лояльності робітників полягала в заохоченні невеликого прошарку кваліфікованих робітників і фактичному ігноруванні запитів некваліфікованих робітників. Така політика формувалася в умовах прискореної імперської індустріалізації, коли ринок некваліфікованої робочої сили був переповнений і адміністрація підприємства могла набрати стільки робітників, скільки потрібно увесь час, крім хіба що кількох літніх місяців. Ситуація дещо змінилася лише під час Першої світової війни, коли на ринку праці відбулися певні структурні зміни, але водночас підприємці отримали й деякі позаекономічні засоби, щоб примусити робітників працювати на своїх умовах.

Заводські та шахтарські поселення як міста мігрантів мали специфічні риси: високу плінність населення, його фрагментарність, відчуття тимчасовості, сприйняття заводських та шахтарських поселень як транзитних місць. Плінність була пов'язана і з особливостями функціонування містотвірних підприємств. Промислові спади та підйоми визначали кількість робочих місць. Тяжкість праці та побутові труднощі також призводили до того, що багато робітників не витримували умов праці й вирушали шукати краще життя. Нарешті, оскільки робітничі організації були заборонені, робітники не мали змоги в законний спосіб колективно боротися за свої права, тому опція виходу була найдієвіша.

Висока горизонтальна та вертикальна соціальна мобільність у промислових поселеннях робила їх місцем, де можна швидко просунути кар'єрними сходами й досягти успіху. Попит на управителів та інших фахівців був такий великий, що чимало молодих людей зробили стрімку кар'єру, починаючи працювати простим робітником або шахтарем. Спільнота робітничих поселень не була егалітарна, але соціальні бар'єри були нижчі, а можливості соціального просування вищі, ніж на решті території імперії.

Заводські та шахтарські поселення здобули в науковій літературі погану репутацію. Часто їх показували як місця виснажливої праці, політичного пригноблення та конфліктів між бізнесом і робітничими спільнотами. Щоб бути конкурентоспроможними на ринку праці, містотвірні підприємства постійно розвивали соціальну інфраструктуру своїх робітничих поселень, але вони зазнавали «хвороби росту». Виробничі успіхи підприємств супроводжувало відповідне збільшення чисельності мешканців робітничого поселення, що призводило до хронічного перенаселення помешкань робітників і відставання соціальної та комунальної інфраструктури від потреб суспільства.

За сучасними стандартами умови життя та праці більшості населення заводських та шахтарських поселень були жахливі. Проте варто поставити запитання: якою була якість життя робітників до того, як вони переселилися у промислові поселення? Більшість робітників заводських та шахтарських поселень прийшли у промисловість із села. Там їхню особисту свободу обмежувала сільська громада, а часто ще й патріархальна сім'я. Соціальна інфраструктура сіл була набагато гірша, ніж у заводських та шахтарських поселеннях. Ба більше, частина кваліфікованих робітників отримувала доступ до модерного комунального сервісу, раніше доступного лише для аристократів та економічної еліти. Навіть некваліфіковані робітники отримували доступ до медичного сервісу, початкової освіти, закладів постійної торгівлі, соціального страхування (з початку ХХ ст.) та інших інфраструктурних об'єктів, чого бракувало переважно на селі. Загалом порівняння з іншими населеними пунктами регіону засвідчує, що умови життя в заводських та шахтарських поселеннях були *не гірші* від тих умов, які мали мешканці сіл і міст аналогічного розміру.

Пояснити стабільно високу інтенсивність робітничого руху на тлі поліпшення якості життя робітників можна тим, що з часом робітники змінювали вимоги, підвищуючи межу «нормальності» умов життя. Промисловці хотіли докладати зусиль, щоб отримати професійного робітника, якого вони уявляли як дисциплінованого, кваліфікованого й відірваного від села. Вони частково досягли цієї мети, але професіоналізація робітників

водночас означала й модернізацію їхньої свідомості та вищі вимоги до умов життя та праці.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні результати дисертаційного дослідження:

Монографії – 2:

1. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. Харків, 2019. 388 с. ISBN 978-966-285-573-9

Рецензії: Беліков Ю. Рецензія на Куліков В. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. *Український історичний журнал*. 2020. Вип. 3 С. 223–225; Боженко А. О. Рецензія на Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.: *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2019. Том 28. С. 89–93; Єремєєв П. В. Заводські та шахтарські поселення Донбасу та Придніпров'я у глобальному контексті. Рецензія на: Куліков, Володимир. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. *Україна Модерна*. 2020. № 28: «Непотрібні люди»: злочин, суд, (не)пам'ять. С. 470–480; Якубова Л. Д. Рецензія на монографію Володимира Кулікова «Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 роках». *Донеччина: природа, люди, культура*, 2019. Краматорськ, 2019. С. 201–204.

2. Kulikov V. Industrialization and Transformation of the Landscape in the Donbas Region (Late 19th – Early 20th Century). *Migration and Landscape Transformation. Changes in Central and Eastern Europe in the 19th and 20th Century* / ed. Heidi Hein-Kircher and Martin Zuckert. Göttingen, 2016. P. 57–81. ISBN-978-3525373132

Публікації в наукових фахових виданнях України – 14:

3. Kulikov V. Communist Decoding of the World: “Enthusiasm: Symphony of the Donbass” by Dziga Vertov. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2014. Вип. 48, № 1117. С. 252–256.
4. Kulikov V. Escaping Paternalism: Transfer of Managerial Models by Foreign Industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2014. Вип. 49, № 1134. С. 78–93.

5. Куликов В. А. Становление корпоративной социальной политики в Российской империи (на материалах Южно-Русского Днепропетровского металлургического общества). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Історія. Політологія»*. 2017. Вип. 20. С. 83–90.
6. Куліков В. Неформальні трудові відносини на промислових підприємствах Російської імперії в останній третині XIX – на поч. XX ст. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2018. № 1 (5). С. 84–98. URL: mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Куліков-1.pdf (дата звернення: 20.10.2021 р.).
7. Куліков В. О. Забезпечення робочою силою підприємств важкої промисловості Донбасу в період імперської індустріалізації. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2019. Т. 30 (69), № 1. С. 24–28.
8. Куліков В. О. Вугільна промисловість та металургія Донецько-Придніпровського економічного району Російської імперії впродовж 1870–1915 рр. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2018. Вип. 28. С. 63–89.
9. Куліков В. О. Доходи і витрати робітників металургійної та вугільної промисловості Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Історія. Філософія. Політологія»*. 2017. Вип. 14. С. 4–8.
10. Куліков В. О. Заробітна плата робітників металургійної та вугільної промисловості Донбасу в імперську добу. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2017. Кн. 26. С. 10–22.
11. Куліков В. О. Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2014. № 3 (№ 516). С. 152–167.
12. Куліков В. О. Корпоративні крामниці в заводських та копальневих поселеннях Донбасу в останній третині XIX – поч. XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України*. 2017. Вип. 25. С. 34–40.
13. Куліков В. О. Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 41–59.
14. Куліков В. О. Процеси соціальної конвергенції і фрагментації населення заводських і шахтарських поселень Донбасу протягом останньої третини XIX – поч. XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2018. Т. 29 (68), № 1. С. 25–29.
15. Куліков В. О. Російська імперська індустріалізація та дискусія про її рушійні сили в історіографії. *Вісник Харківського національного*

університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2017. Вип. 53. С. 102–111.

16. Куліков В. О. Соціальне страхування промислових робітників Донбасу та Придніпров'я на початку ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2018. Вип. 22–23. С. 42–50.

Публікації, що входять до міжнародних наукометричних баз – 3:

17. Kulikov V. Necessity or Luxury? Welfare Work in the Company Towns of the Russian Empire. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*. 2019. Vol. 60, Iss. 2. P. 449–472. <https://doi.org/10.1515/jbwg-2019-0017> (Scopus; Q2)
18. Kulikov V. The Hundred Largest Employers in the Russian Empire, circa 1913. *Business History Review*. 2017. Vol. 91, Iss. 4. P. 735–765. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0007680517001362> (Scopus, WoS; Q1)
19. Kulikov V., Kragh M. Big Business in the Russian Empire: A European Perspective. *Business History*. 2019. Vol. 61, Iss. 2. P. 299–321. <https://doi.org/10.1080/00076791.2017.1374369> (Scopus, WoS; Q1).
Особистий внесок автора – збирання емпіричного матеріалу, створення бази даних найбільших підприємств Європи, порівняльний аналіз на базі зібраної емпірики, написання 60 % тексту статті.

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації в зарубіжних спеціалізованих виданнях – 2:

20. Kulikov V. Foreign Entrepreneurs and Industrialization in South Russia in the Late 19th and early 20th century. *New Europe College Black Sea Link Program Yearbook 2012–2013*. 2014. P. 83–107. ISSN 1584-0298
21. Kulikov V. Transfer of Managerial Models by Foreign Industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century. *Res Historica. Czasopismo Instytutu Historii UMCS*. 2015. Nr. 39. P. 151–169. ISSN: 2082-6060

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації – 5:

22. Kulikov V., Shilnikova I. Policies and practices against labour movement in the late Russian Empire. *Corporate Policing, Yellow Unionism, and Strikebreaking, 1890–1930*. London: Routledge, 2020. P. 23–43. ISBN 9780367374129
Особистий внесок автора – визначення концепції статті, збирання архівних матеріалів щодо Донбасу, аналіз історіографії, написання 70 % тексту статті.
23. Куліков В. А. Системы управления промышленными предприятиями в годы Первой мировой войны (на материалах николаевских судостроительных заводов «Наваль» и «Руссуд»). *Транспортные коммуникации Российской империи в годы Первой мировой войны*. Москва, 2014. С. 108–117.

24. Куликов В. А. Управленческая революция и профессионализация менеджмента промышленных предприятий Юга России в конце XIX – начале XX в. *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер»*. 2014. № 41. С. 210–218.
25. Куликов В. А., Шубин Ю. В. Размещение промышленности и промышленное районирование Надднепрянской Украины в начале XX в. *Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура : сб. науч. тр. V Междунар. науч. конф. (г. Белгород, 23–24 января 2009 г.)*. Белгород, 2009. С. 104–109. Особистий внесок автора – формулювання концепції, збирання та оброблення джерел, написання 50 % тексту статті.
26. Куліков В., Погорілко М. Міжнар. практ. семінар «Цифрове та візуальне: нові підходи до дослідження історії міст Центрально-Східної Європи». *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. праць*. 2015. Число 25: Електронні інформаційні ресурси. С. 187–193.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації – 14:

27. Куликов В. А. Александровский Южно-Российский завод АО Брянского рельсопрокатного железодельного, сталелитейного и механического завода. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия : в 3 т.* Москва, 2014. Т. 1. С. 55–56.
28. Куликов В. А. Корпоративный порядок и общество в заводских и рудничных поселениях юга Российской империи в последней трети XIX – начале XX в. *Tractus aevorum*. 2018. № 5 (1). URL: belsu-tractus-aevorum.ru/ru/current-issue/150 (дата обращения: 07.12.2018).
29. Куликов В. А. Краматорского металлургического общества завод. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия : в 3 т.* Москва, 2014. Т. 2. С. 134–135.
30. Куликов В. А. Модель динамической базы данных промышленных предприятий украинских губерний Российской империи в начале XX в. *Круг идей: базы данных в исторических исследованиях / под ред. В. Н. Владимирова, И. М. Гарсковой*. Барнаул, 2013. С. 156–171.
31. Куликов В. А. Никополь-Мариупольский завод. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т.* Москва, 2014. Т. 2. С. 529.
32. Куликов В. А. Петровский (Енакиевский) металлургический завод. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т.* Москва, 2014. Т. 2. С. 701–702.
33. Куликов В. А. Французские промышленные предприятия в Российской империи: большой бизнес в глобальной перспективе. *Экономическая история*. 2020. Т. 16, № 4 (51). С. 375–387.

34. Куликов В. А. Юзовский завод. *Россия в 1917 году : Энциклопедия*. Москва, 2017. С. 1078–1079.
35. Куликов В. А., Кривоносова С. В. Донецкий (Дружковский) завод чугуноплавильный, железоделательный и рельсопрокатный. *Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия в 3 т.* Москва, 2014. Т. 1. С. 636–637. Особистий внесок автора – написання тексту статті на основі матеріалів, наданих співаторкою.
36. Куликов В. А., Чекрыжова О. И. Пространственная сегрегация в корпоративных городах Донбасса в позднеимперский период. *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер»*. 2015. Вып. 43. С. 105–110. Особистий внесок автора – збирання та оброблення джерел, аналіз історіографії, підготовка матеріалів для створення мап, написання 70 % тексту статті.
37. Куліков В. О., Склокіна І. Є. «...Краса чи потворність передусім в очах того, хто дивиться», або ще раз про іншування Донбасу (з приводу рецензії Алли Петренко-Лисак). *Україна модерна*. 2018. № 25. С. 387–393. Особистий внесок автора – написання 50 % тексту.
38. Куліков В. О. Соціальні та економічні аспекти вживання алкоголю в заводських та шахтарських поселеннях Донецько-Придніпровського району Російської імперії. *Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр.* /2017. Вип. 12. С. 77–83.
39. Куліков В. О., Шубін Ю. В. Концентрація обробної промисловості Наддніпрянської України на початку ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія*. 2009. Вип. 41 (№ 852). С. 146–161. Особистий внесок автора – аналіз історичних джерел та написання тексту статті.
40. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / Ред. В. О. Куліков та І. Є. Склокіна. Львів, 2018. 244 с. Особистий внесок автора – (спів)редагування книжки, підготовка двох розділів.

АНОТАЦІЯ

Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України (Історичні науки). Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

На основі архівних та опублікованих джерел дисертація пояснює складний характер відносин містотвірних підприємств із мешканцями заводських і шахтарських поселень Донбасу та Придніпров'я. У ній висвітлено передумови виникнення заводських і шахтарських поселень, подано нарис історії містотвірних підприємств і заснованих ними поселень, розкрито механізми, що їх застосовували роботодавці, щоб завоювати лояльність працівників, і проаналізовано, наскільки їм це вдалося; у пропонованій дисертації також досліджено вияви нелояльності робітників і з'ясовано їхні причини.

Відносини між підприємствами й суспільством розглянуті в контексті взаємин зацікавлених сторін, як-от власників підприємств, найманих управителів, робітників, державної влади, місцевої аграрної еліти, дрібних підприємців. Дисертація показує заводські й шахтарські поселення як простори різноманітних, часто суперечливих інтересів, зосереджуючи увагу на нерівних владних відносинах між основними акторами. Загальним макроісторичним тлом історії промислових поселень регіону в ній є процеси індустріалізації та соціальної й економічної модернізації.

Ключові слова: заводські та шахтарські поселення, мономісто, Юзівка, Кам'янське, Горлівка, Донбас, індустріалізація, промисловий капіталізм.

АННОТАЦІЯ

Куликов В. А. Предприятия и общество в заводских и шахтерских поселениях Донбасса и Приднепровья в 1870–1917 гг. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины (Исторические науки). Харьковський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

На основе архивных и опубликованных источников диссертация объясняет сложный характер отношений градообразующих предприятий с жителями заводских и шахтерских поселений Донбасса и Приднепровья. В ней освещены предпосылки возникновения заводских и шахтерских поселений, представлен очерк истории градообразующих предприятий и основанных ими поселений, раскрыты механизмы, применяемые работодателями, чтобы завоевать лояльность работников, и сделаны выводы насколько им это удалось; в диссертации исследованы также проявления нелояльности рабочих и выяснены их причины.

Отношения между предприятиями и обществом рассмотрены в контексте взаимоотношений заинтересованных сторон, таких как владельцы предприятий, наемных управляющих, рабочих, государственной власти, местной аграрной элиты, мелких предпринимателей. Диссертация показывает заводские и шахтерские поселения как пространства разнообразных, часто противоречивых интересов, сосредотачивая внимание на неравных властных отношениях между основными актерами. Общим макроисторическим фоном истории промышленных поселений региона послужили процессы индустриализации и социальной и экономической модернизации.

Ключевые слова: заводские и шахтерские поселения, моногород, Юзовка, Каменское, Горловка, Донбасс, индустриализация, промышленный капитализм.

ABSTRACT

Volodymyr O. Kulikov Enterprise and Society: Company Towns of the Donbas and Dnieper Regions between 1870 and 1917. – Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Thesis for a Doctoral Degree in History: Speciality 07.00.01 – History of Ukraine (History). – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine; Oles Honchar Dnipro National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The thesis looks at company towns in the Donbass-Dnepr Bend (South Russia) as a means to assure a stable, loyal workforce for town-forming enterprises. It studies the relationship between businesses and the communities depending on them. It focuses on the mechanism the employers applied to gain the loyalty of workers and examines how they succeeded in this endeavor. The manifestations of disloyalty by employees are another focus of the thesis. Industrialization and social modernization in the Russian Empire serve as the context for the history of the company towns.

The thesis is based on the original materials from Ukrainian archives, museums, and libraries, as well as from the archives outside Ukraine, such as The Glamorgan Archives in Cardiff, The National Archives in London, and The Russian State Historical Archive in Saint Petersburg, and the State Archive of the Russian Federation in Moscow.

The author argues that company towns, settlements built, owned, and operated by an individual or a corporate entrepreneur, became a symbol of the industrial epoch. These towns emerged after the Industrial Revolution, and they dotted the world map by the mid-twentieth century. Modern Ukrainian industrial cities, such as Donetsk, Luhansk, Kramatorsk, Alchevsk, Horlivka, and Yenakiieve, all emerged

as company towns and significantly contributed to the establishment of modern economic growth in Ukraine.

The thesis consists of six chapters. The first chapter, “*Company towns: concepts, historiography, and approaches*”, discusses the problem of “company town” definition, characteristic features of company towns and studies the application of the company towns concept in historiography. The second chapter, “*The life cycle of company towns: emergence, maturity, growth pain,*” explores the rise and development of company towns and their economic and social infrastructure. The third chapter, “*Stakeholders and communities: entrepreneurs, managers, workers, and government,*” studies the relationships between the main stakeholders in and around company towns.

The fourth chapter, “*People in the company towns: demography and social structure,*” depicts a social portrait of the company towns inhabitants. The fifth chapter, “*Gaining the loyalty of employees: wages and welfare benefits,*” focuses on the mechanism the employers applied to gain the loyalty of the employees and examines how they succeeded in this endeavor. The sixth chapter, “*Manifestations of disloyalty: everyday forms of resistance, exit, and voice*”, explores the variety of forms of disloyalty such as restrictionism, withdrawing from the relationship, and attempts to improve the work and live conditions through the communication of the complaint, grievance or proposal for change.

The result of the research offers a new perspective on the nature of company towns as a global phenomenon, both in the context of global economic theories and within social and cultural domains. Previous research has focused mostly on the uniqueness of company towns in Eastern Europe, neglecting the broader historical relation to similar settlements in other parts of Europe and North America. This study puts the Ukrainian case in the global historical context and, therefore, can contribute to our understanding of the unique and universal characteristics of company towns in Eastern Europe. At the same time, the outcome helps to identify some historically rooted dynamics in the present socio-economic environment, and the results can serve as a knowledge base for future policy recommendations.

Simultaneously, the research deepens our knowledge on the nature of company towns in general, both in the context of global economic theories and within social and cultural domains. A comparative analysis adds new dimensions to the understanding of power and resistance, negotiation and hegemony in company towns and will offer a more nuanced image of the historical role and influence of company towns in the formation and development of modern industrial society.

To a varying degree, industrial towns in Eastern Ukraine that began their lives as company towns in the late nineteenth and early twentieth centuries remain closely associated with the industrial enterprise to the present day. Today, many towns have gone through deindustrialization and have weathered the related social, economic,

and political challenges. Some of them are now in the center of the military conflict. The spatial and architectural organization of these towns remains rooted in their beginnings, and people are still dependent on local industry. This dependence can be identified as one of the most important aspects of today's crisis. In order to properly understand these towns' current reliance on industry, it is necessary to understand the process of how these towns formed through the influences of main factors, interests, and actors. Only then can a proper direction for the future of these towns be articulated.

Keywords: company towns, monotowns, coal-mining industry, Iuzovka, Kamianske, Gorlivka, Donbas, South Russia, Russian Empire, industrialization, late nineteenth and early twentieth century.

Підписано до друку 18.11.2021. Формат 60×90/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк цифровий. Умовн. друк. арк. 2,32.
Тираж 100 прим. Зам. № 18/11-21.

Видавництво "Константа"
Харківська область, м. Харків, вул. Космічна, 26
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 376 від 22.01.2001 р.